

УДК 159.922.72

Ш 71

*Віталій ШМАРГУН
Анатолій ГАПОНЬКО*

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ЗДІБНОСТІ ЛЮДИНИ

У статті розглядаються перспективні напрями в галузі психології здібностей. Обговорюються перспективи онтологічної теорії інтелекту в контексті вивчення ментального (розумового) досвіду та інтелектуальної компетентності особистості. Проаналізована необхідність комплексної діагностики інтелектуальних здібностей як основи ментального розвитку.

***Ключові слова:** ментальний досвід, інтелект, інтелектуальна компетентність, комплексна психодіагностика здібностей.*

***Постановка проблеми.** Розвиток інтелектуальних здібностей та обдарованості в освітніх системах постає стратегічним ресурсом українського суспільства. Саме тому назріла гостра необхідність переходу від опису теорій природи інтелекту до практичного конструювання змісту шкільної та вишівської освіти. Отже, сьогодні основні напрями дослідження здібностей мають бути зорієнтовані на вивчення загальних пізнавальних здібностей (інтелекту, інтелектуальної компетентності, креативності, навчальності), а також їх проявів в умовах навчальної, професійної діяльності, міжособистісної взаємодії. Беручи до уваги гостро дискусійний характер проблеми дослідження інтелекту (відсутність єдиного узагальненого визначення інтелекту, полярні погляди дослідників на можливість існування інтелекту як психічної реальності загалом, неможливість виокремити чистий*

“кристалізований” інтелект від різнобічних домішок не когнітивної природи тощо), існує необхідність розглянути основні новітні теоретичні підходи до вивчення природних основ інтелекту, методології й методик його дослідження.

Новітні вітчизняні дослідження інтелекту й креативності вказують також на принципову важливість урахування нейродинамічних аспектів розвитку інтелекту як показників швидкості розумових дій, нейропсихологічних характеристик суб’єкта, метакогнітивних (когнітивно-стильових) особливостей інтелектуальної діяльності, тобто сенсорної й інтелектуальної складових, з точки зору можливостей діагностики індивідуальних інтелектуальних здібностей. Ці дослідження засвідчують необхідність консолідованої модульної діагностики вивчення психофізіологічних, нейропсихологічних, психологічних механізмів інтелектуальної діяльності [1]; [4]; [5].

Показники функціонування цих механізмів свідчать, що останні виступають здібностями, ментальними ресурсами у регуляції індивідуальної й міжособистісної інтелектуальної діяльності та соціальної поведінки. Єдність сенсорних та інтелектуальних процесів породжує таке психічне явище, як порівняння, яке, своєю чергою, є вищим рівнем сприймання й емпіричною основою мислення. Як відомо, порівняння передбачає відображення не тільки окремих предметів (або їх частин), але й їх взаємовідносин. Воно полягає у виявленні як загальних ознак порівнюваних об’єктів, так і їх відмінностей. Порівняння є також важливим стратегічним ресурсом ефективного розв’язання задач, що виникають у комунікативній сфері, тим засобом, який потрібний людям для взаємної презентації суб’єктивних уявлень щодо елементів навколишнього світу.

Отже, порівняння відіграє важливу роль в організації когнітивно-комунікативних процесів. У комунікативній ситуації порівняння є одночасно пізнавальним і комунікативним засобом адекватної передачі суб’єктивних уявлень про дійсність. Як пізнавальний засіб, порівняння необхідне для виокремлення специфічних характеристик будь-якого елемента дійсності й зіставлення суб’єктивних уявлень про нього, які складаються у комунікативних партнерів.

Розробляючи програму свого дослідження, ми брали до уваги, що саме вербальне порівняння у комунікативній ситуації постає інструментом виміру суб'єктивних характеристик людини. Крім того, розширюється галузь досліджень: показано, що до ментальних ресурсів може належати, наприклад, феномен тілесності та інші психосоматичні особливості як прояви своєрідності індивідуального інтелекту та ментального досвіду індивіда [6].

Актуальність таких досліджень пов'язана також із тим, що: по-перше, “здібності” – базова психологічна категорія, де психологія здібностей постає однією із ключових тем сучасної психології, в якій намітилася ціла низка нових тенденцій. Відбулися зміни самого змістового поняття “здібність” за рахунок розширення змісту поняття “інтелект”; поява нових термінів – “компетентність”, “ментальність”, “соціальний інтелект”, “емоційний інтелект” тощо; застосування поняття “здібність” для опису інших сфер психічної активності (моральні здібності, духовні здібності, здібності до емпатії, життєздібність тощо); використання, поряд з тестовими, якісних методів вимірювання інтелектуальних можливостей.

По-друге, актуальність досліджень у галузі психології здібностей зумовлена також і тим, що здібності – це наскрізні психологічні виміри будь-якої діяльності; основа соціально значущих індивідуальних відмінностей; один із чинників індивідуальної успішності діяльності й ключовий чинник ефективності використання людських ресурсів; умова оволодіння новими видами діяльності, що набуває особливої гостроти в період інновацій.

По-третє, дослідження ментальних ресурсів людини є стрижневою проблематикою сучасної світової психології, де перехід від категорії “когнітивні здібності” до категорій “ментальні ресурси”, “інтелектуальна компетентність” не тільки забезпечує наступність розвитку цього напрямку психології, але й сприяє її включенню до сучасного наукового і світового контексту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Описана ситуація сприяла розробці нових теоретичних концепцій для визначення природи інтелекту. Невипадково останнім часом показується необхідність

переходу психологічних досліджень проблематики інтелектуальних здібностей від функціонального підходу до онтологічного. Тобто, найбільш привабливою на сьогодні як теоретична концепція вивчення інтелектуальних здібностей індивіда, постає “онтологічна теорія інтелекту”, де останній розглядається формою організації ментального досвіду, особливості складу й будови якого визначають продуктивність інтелектуальної діяльності. Виокремлюються три основні форми в структурі ментального досвіду – когнітивний, метакогнітивний і інтенціональний (М.О. Холодная [3]).

Йдеться про те, що інтелектуальна компетентність не може зводитися лише до накопичення досвіду в певній вузькоспеціалізованій предметній сфері. Компетентність у широкому розумінні передбачає загальний інтелектуальний розвиток особистості, зокрема формування базових компонентів ментального (розумового) досвіду людини на різних рівнях. Так, на рівні когнітивного досвіду формуються механізми ефективної переробки інформації (серед них – понятійних структур); на рівні метакогнітивного – довільної та мимовільної регуляції власного інтелекту; на рівні інтенціонального досвіду – механізми індивідуальної вибірковості інтелектуальної діяльності, які сприяють узгодженості особливостей останньої з об’єктивними вимогами навколишньої дійсності.

Отже, в освітньому процесі формування компетентності повинно відбуватися одночасно з інтелектуальним вихованням учнів чи студентів та передбачати збагачення ментального досвіду кожного індивіда в напрямі зростання його інтелектуальної спроможності, продуктивності й росту індивідуальної своєрідності складу його розуму на основі підтримання відповідного особистісного потенціалу. Відтак, інтелектуальне виховання спрямоване не тільки на формування системи знань, умінь і навичок чи розвиток теоретичного мислення, а насамперед на збагачення індивідуального ментального досвіду особистості, яке становить психологічне підґрунтя її інтелектуального зростання. Наукові факти особистих досліджень дають підставу розглядати інтелектуальні якості як системні, що виникають із взаємодії особистості й інтелекту. На цю обставину

вказував свого часу С.Л. Рубінштейн, відзначаючи, що, "...перетворюючись у властивості характеру, інтелектуальні якості починають визначати не один лише інтелект як такий, а особистість у цілому" [2, 629]. Попри це, ще залишається досить живучою традиція розглядати інтелект відокремлено від інших особистісних характеристик.

Саме тому в освітньому процесі вишу першочерговим постає завдання формування базових інтелектуальних якостей особистості: інтелектуальної компетентності, ініціативи, творчості, саморегуляції, унікальності складу розуму, які визначають рівень розвитку індивідуальних інтелектуальних можливостей. Певна річ, інтелектуальна компетентність розглядається нами теж як особистісна якість, що формується під впливом чинників різного порядку впродовж усього життя людини. Звичайно, активізація її зростання відбувається в умовах спеціальної, й передусім, вищої освіти. Інтелектуальна компетентність – здібність особистості ефективно долати проблемні ситуації у будь-якій предметно-пізнавальній сфері, спираючись на спеціальним чином сформовану базу знань.

Мета статті – показати перспективні напрями вивчення інтелектуальних здібностей як професійно-значущих якостей ментального досвіду та інтелектуальної компетентності людини в контексті її загального особистісного розвитку.

Теоретичними витоками онтологічної теорії інтелекту постають: структурно-інтегральний підхід, розробниками якого були Л.М. Веккер, А.В. Лібін, Н.М. Чуприкова й ін.; суб'єктний підхід (С.Л. Рубінштейн [2], А.В. Брушлінський, О.О. Сергієнко), ресурсний підхід (В.М. Дружинін [1]). Вони дають змогу сформулювати для психології інтелекту теоретичні наслідки і відповідно виокремити в інтелекті як особливій психічній реальності деякі нові його якості.

Виходячи з позицій структурно-інтегрального підходу, природа будь-якого психічного об'єкта (інтелекту, зокрема) має пояснюватися одночасно в термінах субстрата (психічного матеріалу), структури (складових компонентів і їх зв'язків) і функцій (якостей об'єкта на рівні його поведінки). Як видно, теоретичні основи структурно-

інтегрального підходу стосовно онтологічної природи інтелекту передбачають, принаймні, три наслідки:

1) комплексний підхід у дослідженні інтелектуальних здібностей на основі модульної діагностики, що дає змогу вивчати субстрат, структуру і функції в їх взаємозв'язку і взаємозумовленості, тобто інтелект як інтегральну структуру індивідуальності. Він ґрунтується на принципових положеннях психосоматичної гармонізації розвитку людини, самоорганізації та саморегуляції, де форми вищого порядку породжені взаємодією форм нижчого порядку. Усе, що може взаємодіяти, – когнітивні, метакогнітивні, емоційні, нейродинамічні, нейропсихологічні та інші елементи, які ми досліджували, – взаємодіють, самовідновлюються й, зрештою, продукують нове: когнітивний розвиток і розвиток особистості. В особистих дослідженнях [6] ми якраз і вивчали, як ці елементи впливають на когнітивні процеси, якою мірою отримані характеристики представлені як чинники, певний силовий потенціал, що вибудовує когнітивні зв'язки.

Отже, для того, щоб зрозуміти, як формуються когнітивні процеси, необхідно враховувати стан і взаємодію перерахованих вище елементів розумової діяльності. Необхідно вивчати схеми такої взаємодії цих елементів, їх взаємовідношення та принципи формування у цілісній структурі індивіда. Виходячи з теорії самоорганізації, саморегуляції та результатів особистих досліджень у складних динамічних системах (якою є й інтелект), на перших етапах розвитку присутній високий рівень свободи, а в міру того, як формуються системи вищого порядку, рівень свободи зменшується. Безумовно, що такі переходи мають місце при наявності певних умов і можуть цілеспрямовано здійснюватися у межах системи психолого-педагогічного моніторингу навчальної діяльності;

2) особливості функціонування інтелекту (його якостей) похідні щодо особливостей складу й будови ментального (розумового) досвіду, урахування яких дає змогу аналізувати природу інтелекту в термінах онтологічних категорій: “ментальна структура”, “ментальний простір”, “ментальний час”, “ментальна тканина”, “ментальний досвід”,

“ментальна ієрархія” тощо. Тобто, при вивченні інтелекту на перший план виходить така його якість, як субстанціональність;

3) трактування інтелекту як системного утворення (багатомірність, самоорганізація, нелінійна динаміка, інваріантність).

Суб’єктний підхід у психології інтелекту передбачає дослідження внутрішніх умов інтелектуальної діяльності, серед них суб’єктного досвіду, який із “середини” ініціює й регулює інтелектуальну поведінку. До того ж, поняття “суб’єкт” акцентує індивідуально-своєрідний характер передумов і проявів інтелектуальної активності. Реалізація суб’єктного підходу в межах онтологічної теорії інтелекту також має низку важливих теоретичних наслідків:

1) детермінантами індивідуальних відмінностей в інтелектуальних здібностях першочергово постають не генетичні й середовищні чинники, а ті процеси, які відбуваються всередині ментального досвіду індивіда (суб’єктність);

2) змістові прояви інтелекту (змістовий контекст) пояснюються з урахуванням ситуативних чинників (контекстуальність);

3) наявність індивідуально-своєрідних форм пізнавального ставлення до всього, що відбувається (інтенціональність, унікальність).

Ресурсний підхід виходить із того, що в умовах індивідуальної інтелектуальної діяльності може активізуватися послідовно лише частина ресурсів, залежно від запиту ситуації. Застосування основних положень ресурсного підходу при розробці онтологічної теорії інтелекту дає змогу зафіксувати такі теоретичні наслідки:

1) можлива одночасна актуалізація ресурсів різного рівня й різного типу (гетерогенність);

2) інтелект розглядається не як локальна якість (стабільна риса) у вигляді однієї позиції при певному вимірі, а як континуум, на осі якого ця якість може займати певну множину позицій (континуальність);

3) окрема інтелектуальна здібність може бути представлена як рухлива точка в деякому n -мірному просторі, кожний вектор якого характеризує визначений тип ресурсу (мобільність).

Наведений перелік якостей (атрибутів) інтелекту змінює наявні погляди на його природу, методи психодіагностики інтелектуальних здібностей і можливостей людини. Онтологічна теорія інтелекту відкриває можливість підійти до пояснення реальних інтелектуальних здібностей і досягнень людини як індивіда та члена групової взаємодії у процесі спільної інтелектуальної діяльності. Ми розглядаємо інтелектуальні якості студента як професійно-особистісні, що розвиваються у навчально-професійній діяльності та визначають його інтелектуальну культуру в контексті загального особистісного розвитку. Під інтелектуальною культурою розуміється активне творче ставлення особистості до світу, яке виражається в мотиваційній готовності й інтелектуальній здібності до пізнання реальності шляхом практичної взаємодії з нею; до самостійної підготовки різнобічних, з-поміж них і дослідницьких цілей; до пошуку нових способів і засобів їх досягнення та використання отриманих результатів для подальшого пізнання.

Останнім часом у сучасних університетах помітні тенденції орієнтації на зростання особистісного потенціалу студента як майбутнього фахівця, де найважливішою функцією є розвиток його загального культурного капіталу на базі зростання інтелектуальної культури. Спрямованість вишів на реалізацію цієї мети а також на формування у студентів творчої ініціативи, самостійності, конкурентоздатності, мобільності зумовили появу в їх межах “компетентнісного підходу”, певної нової концепції системного визначення освіченості людини. У контексті вищезазначених цілей та спрямованості освіти актуалізувалась потреба у формуванні ключових компетенцій особистості, які можуть розглядатися базовими якостями сучасного студента.

На сьогодні відсутня єдина класифікація компетенцій, так само як і єдина точка зору на те, скільки й яких компетенцій має бути сформовано в людини. Можна вважати, що серед ключових компетенцій, значущих у розвитку індивіда як особистості, особливе місце займає “інтелектуальна” компетентність. Однак, якщо такі поняття, як “професійна”, “педагогічна”, “психологічна”, “соціальна”, “соціально-психологічна”, “комунікативна” компетентність тощо,

достатньо широко представлені в науковій літературі, то проблема інтелектуальної компетентності, зокрема в контексті визначення особистості та її особистісного потенціалу є новою, мало-дослідженою.

Аналіз наявних доробків з проблеми, наукові факти особистих досліджень та досвід роботи у вищій школі показують, що в професійному становленні фахівця базовим підґрунтям є саме інтелектуальна компетентність, формування якої постає фундаментом для опанування студентами усіх освітніх галузей. В інтелектуальній компетентності отримують концентроване втілення усі компоненти загальнопредметного змісту освіти: загальнокультурні знання щодо явищ, які вивчаються, загальнонавчальні навички, вміння та загальнопредметні способи діяльності. На основі цього у студентів формується здібність і готовність шукати й обробляти інформацію, використовувати нові технології її засвоєння, організовувати свої особисті прийоми навчання, включатися у діяльність та співробітництво. Така здібність може реалізовуватись як на рівні стандартних ситуацій, так і при різних їх варіаціях.

Висновки. Окреслені особливості підходу до дослідження інтелектуальних здібностей людини дали підставу зробити низку узагальнень:

1. Вивчення інтелектуальних якостей особистості продиктоване намаганням подолати наявний розрив інтелектуальних і особистісних аспектів. Зміст єдності інтелектуального й особистісного зумовлюється єдністю їх психологічного механізму, в якому не існує як безособистісного інтелекту, так і неінтелектуальної особистості. Будь-яка інтелектуальна якість особистості, будучи складним інтегральним утворенням з характерними різнорівневими зв'язками, є моносистемою, яка становить підструктуру такого системного утворення, як особистість.

2. Онтологічна теорія інтелекту дає змогу більш повно досліджувати та пояснювати інтелектуальні досягнення людини, оскільки буде сприяти аналізу нової феноменології інтелекту – інтелектуальної компетентності як форми прояву загальних

здібностей у контексті особливостей організації індивідуального ментального досвіду індивіда.

3. Запропонована модель психодіагностики та розвитку розумових здібностей і формування професійної інтелектуальної компетентності в системі освіти є одним із вирішальних чинників економічного зростання суспільства. Формування інтелектуальних здібностей розглядається як поступовий розвиток компетентності майбутнього фахівця. Освітні програми, що дають змогу обдарованим людям реалізовувати свій інтелектуальний потенціал на користь суспільства, здатні суттєво вплинути на розвиток економіки.

4. Доведено, що студенти більш успішно управляють складними динамічними системами при наявності внутрішньої мотивації й визначеного типу самоуправління – самоорганізації. За успішного розв’язання комплексних проблем виникає динамічна смислова система, в якій функціонує механізм інтелектуальних емоцій, що забезпечують вибіркочув переробку предметного змісту.

5. Дослідження показує, що в неочевидних проблемних ситуаціях структура та продуктивність мисленнєвої діяльності залежать від рівня розвитку стійкої пізнавальної потреби.

Перспективи дослідження. Концептуальні основи досліджень загальних здібностей є дискусійними, оскільки сьогодні відсутнє повне порозуміння щодо уявлень стосовно природи цих здібностей, чинників, що детермінують їх розвиток, закономірностей формування й розвитку інтелекту. Це засвідчує необхідність консолідованої модульної діагностики вивчення психофізіологічних, нейропсихологічних, психологічних механізмів інтелектуальної діяльності.

Література

1. Психология интеллекта и творчества : Традиции и современность // Материалы научной конференции, посвященные памяти Я.А. Пономарева и В.Н. Дружинина, ИП РАН, 7 – 8 октября 2010 г. – М. : Изд-во “Институт психологии РАН”, 2010. – 368 с.
2. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2009. – 720 с.
3. Холодная М.А. Когнитивные стили : о природе индивидуального ума / М.А. Холодная. – СПб. : Питер, 2004. – 384 с.

4. Шмаргун В.М. Психосоматичні особливості в інтелектуальному розвитку дітей : [монографія] / В.М. Шмаргун. – К. : Університет “Україна”, 2009. – 471 с.

5. Шмаргун В.М. Модульна інтегральна діагностика інтелектуальних здібностей школярів / В.М. Шмаргун // Педагогічний процес : теорія і практика : збірник наукових праць. – К. : Київський університет імені Б. Грінченка, 2012. – Вип. 3. – С. 326 – 339.

6. Шмаргун В.М. Вікові та індивідуальні психосоматичні особливості дітей як предиктори розумового розвитку (молодший шкільний і підлітковий вік): дис. ... доктора психол. наук : 19.00.07 / Віталій Миколайович Шмаргун. – К., 2010. – 416 с.

References

1. Psychology intellecta I tvorchestva: Traditions i sovremennost // Materials nauchnoy conference, posvyaschennie pamayti Y.A. Ponomareva and V.N. Druzhynyna, IP RAN, 7 – 8 October 2010 – M. : Izd-vo “Institut psihologii RAN”, 2010 – 368 s.

2. Rubinstein S.L. Osnovy obschey psychology / S.L. Rubinstein. – SPb. : Piter, 2009. – 720 s.

3. Holodnaya M.A. Kohnytyvnie style : o prirode individualnogo uma. – SPb. : Piter, 2004 – 384 s.

4. Shmarhun V.M. Psychosomatic osobenosti v intellectualnom rasvitii detey : [monographija] / V.M. Shmarhun. – K. : Universytet “Ukrayina”, 2009. – 471 s.

5. Shmarhun V.M. Modulna integralna diagnostica intelektualnih zdibnostey shkolayriv / V.M. Shmarhun // Pedagogichniy Process : theoria i practyka : zbirnik prac. – K. : Kyuivs'kyu universytet im. B. Grinchenka, 2012. – Vyp. 3. – S. 326 – 339.

6. Shmarhun V.M. Vikovi ta indyvidual'ni psykhosomatychni osoblyvosti ditey yak predyktory rozumovoho rozvytku (molodshyy shkil'nyy i pidlitkovyy vik) : dys. ... doktora psykhol. nauk : 19.00.07 / Vitaliy Mykolayovych Shmarhun. – K., 2010. – 416 s.

Шмаргун Віталій, Гапонько Анатолій. Інтелектуальні здібності людини. В статті розглядаються деякі перспективні напрями в області психології здібностей. Обговорюються перспективи онтологічної теорії інтелекту в контексті вивчення ментального (умовного) досвіду та інтелектуальної компетентності особистості. Аналізується необхідність комплексної діагностики інтелектуальних здібностей як основи ментального розвитку.

Ключові слова: ментальний досвід, інтелект, інтелектуальна компетентність, комплексна психодіагностика здібностей.

Shmarhun Vitaliy, Haponko Anatoliy. Person’s intellectual abilities. In the article perspective directions in psychology of abilities are studied. The perspectives of the ontological theory of intelligence in the context of the study of the mental experience and personality’s intellectual competence are discussed. The need for a complex diagnosis of mental abilities as the basis of mental development has been analyzed.

Keywords: mental experience, intelligence, intellectual competence, complex psychological diagnostics of abilities.